

אגרת הרמב"ן

אגרת הענוה

מאת רבינו משה ב"ר נחמן זצלה"ה

אהל יעקב

עיונים והתעוררות
בדברי האגרת

בעזרת השי"ת החונן לאדם דעת

זאב פינחס בן הר"ר יעקב צבי מנדלברסקי

עיה"ק ירושלים תובב"א

אייר תש"פ

כתובת להארות והערות :

מנדלבסקי
רח' חזון איש 24
ירושלים
053-3121628

ניתן להשיג:

בירושלים
בכתובת הנ"ל
02-5711628

בבני ברק
הורביץ
רח' זונפלד 12
03-6745031

אשת חיל מי ימצא

לעילוי נשמת

מרת גולדא מלכה בת הר"ר חיים צבי זליג ע"ה

נלב"ע עשרה בטבת תש"פ

לעילוי נשמת

הנערה חיה ציפורה בירנבוים ע"ה

בת הר"ר שלמה שיבלחט"א

כיבדה את הורי' בכל נפשה

מילאה את תפקידה בשלמות פנימית

קיבלה כל אדם בנעימות ובעין טובה

ובעת חוליה התחזקו רבים מתעצמות נפשה

נלב"ע מזוככת ביסורים ח"י אלול תשע"ט

לעילוי נשמת

הרה"ג ר' אלעזר יועץ ב"ר אברהם יהודה קופל זצ"ל

נלב"ע י"ד אדר תשפ"ב

לעילוי נשמת

הגאון ר' **יצחק שלמה** בן ר' **חיים הלוי** זצ"ל

אביו של מורינו שיכלחט"א

הגאון ר' **אברהם דוד** ליווי שליט"א

.

לעילוי נשמת

מורינו הנערץ הגאון ר' **מרדכי** בן ר' **שלמה** זצ"ל

רבה של קהילת שומרי החומות רמת שלמה ירושלים

שעם סדרי לימודיו המלאים וגדושים בעיונה של תורה

עד הלכה למעשה

ה' רגיל באגרת הרמב"ן תמידים כסדרם

לעילוי נשמת

הר"ר **עזר** בן **עשה** ז"ל

מרת **סולטנה** בת **שמחה** ע"ה

.

ויכלחט"א לזכות

ענבל בת **סולטנה** שתחי'

וכל יוצאי חלציהם שיחיו

ישיבת *Yeshiva*
שב שמעתתא *Shav Shematata*

Rabbi M. Shapira
Dean

הרב מ. שפירא
ראש הישיבה
ב"ס ירושלים סוף אזור משנה

הייתי והנחתי הנהגה לזאת פנים מנצחיסין. גליטא עליו נצחתי זדור
אג צבונת בני המשנה הלי אמת וצדק הוטב בדברי חכמי הימא רבונ
ואוני בידן במצות האבדל וזה אהשקל ליהם מקלנא, לא דביט לא בדבונ
גונם ומלכתי לן תפנה חדר שבטגט דצה היטב, זה באו דברי אלא אחרן את
יצו ודבונ גליטא ממשו וכוונא אקולא את כוננו הטובה וביאור דבונ
אג צבונת האליניג אהנה מוספים והולכים ובערכים ומבוננים בדברי רבונ
ואא אבונתם בזה בזה בשבילי זה למנהל ואלי ואלי, וקיים בהם הפך דה והפך
בה צבונת בה, ניקיים דהמלה גליטא ומצא חן ושלם טוב בליניג ואצא

בדורה מלוכה

משה שפירא

מרדכי פרידלנדר

רב קרית שומרי החומות

רמת שלמה

מו"צ העדה החרדית

פעיה"ק ירושלים תבכו"א

בס"ד, י"ד תמוז תשע"ה

אוקיר אנוש מפיז ואדרכמונים, איש מהיר במלאכתו מלאכת שמים ה"ה ידי"נ משופרא דשופרא דשכונתנו המעטירה רמת שלמה ירושלים עיה"ק ה"ה הרב הגאון ר' זאב פנחס מנדלססקי אשר חוץ משקדנותו בתורה בהויות אביו ורבא, גם עובד עבודת עבודה ועבודת משא לזכות את הרבים בחיבוריו הנפלאים כמו ביאור רחב ועמוק על אגרת אדונינו הרמב"ן זיעוכ"י ועוד...

ועכשיו נטה ידו שנית לבאר בביאור השוה לכל נפש ביאורים בברכת המזון ושאר ברכות, מעין שלש, שבע ברכות, קונטרס על הניסים ועוד, וכל אדם אשר יגע רק בקצה המטה מיד יטעום טעם נופת צופים וכל טעם טוב, ויתלהב נפשו להתחזקות ביתר שאת ועוז להגיד ברכות קדושות אלו בכוונה רצויה, ומי מאתנו שלא יודע את מלחמות היצר נגד הכונה הראוי' בברכת המזון אשר הקדוש בעל יסוד ושורש העבודה זצוק"ל התפלל תפלה להקב"ה שיזכהו לכיון בה כראוי, וכאשר הצליח נתן שבח והודאה ע"ז וד"ל.

ובכן ברכתי ברכת הדיוט שהמחבר שליט"א יזכה לברך על המוגמר בקרוב ולשבת על התורה ועבודה מתוך בריות הגוהנ"פ ולהפיץ מעינותיו חוצה, ולידידי היקרים הנני ממליץ להביא ברכה זו לתוך ביתם כי לא נראה כבושם הזה מימים ימימה.

הכו"ח למען כבוד תוה"ק עמליה ועוסקיה

מרדכי פרידלנדר

הרב שמואל יעקב בורנשטיין

ראש ישיבת קרית מלך בני ברק

רה"ב הרב לנדא 7 בני-ברק

בס"ד יום שישי כ"ה סיון ה' תשע"ה

הן כל יקר ראתה עיני חיבור נפלא אומר הבא מן החדש, אשר שמו יקרא "יקר מפז",
הכולל עיונים וביאורים בברכת המזון בכל חלקיה ודקדוקיה, והוא מאסף לכל המחנות,
ליקוטי דיבורים יקרים ונפלאים, ממקור דבריהם ז"ל, ודברי רבותינו ראשונים ואחרונים ז"ל,
וביחוד מפרשי ומבארי התפלות והברכות, בתוספת ביאורים ועיונים הארות והערות, והם
דברים המעידים את המחשבה והעיון ולהב הנפש בקיום המצות חקרה של ברכת המזון.
אשר זכה להוציא לאור עולם מפרי עמלו ויגיעו ידידי ואהובי האי גברא רבא ויקרא הרב
הנאון מאד נעלה הרב ר' זאב מגרלבסקי שליט"א אשר ביודעו ומכירו זה שנים רבות כי
הוא מיוחד בתכונת לבבו ובעמלו הן במילי דשמעתתא והן במילי דאגדתא במוסר
ודעת ה', יחד עם צמאנו הנפלא וההשתוקקות היתירה לשאוב מכאר מימי דעת ה'.

ועתה כאשר זכה להוציא את הספר הזה, אשר נכתב בהשכל ודעת והושקע בו עמל
ועיון רב, אף ידי תיכון עמו לומר לפעלו ישר, והגני לברכו כי יתן ה' וחפץ ה' בידו
יצליח להמשיך להגביר ולהוסיף אומץ ועוז בעמלה של תורה בחיפה והעמקה בכל
מקצועות התורה, הן כשמעתתא והן בראשית חכמה יראת ה' מתוך הרחבת הדעת
ומנוחת הנפש בכל מילי דמיטב, ולהפיץ עוד עוד ממעינותיו חוצה, בן יתן ה' וכן
יוסיף.

כבוד הרב זאב מגרלבסקי שליט"א
אחיי יקר בורנשטיין

שמואל יעקב בורנשטיין

בני ברק ח"ו

תוכן ענינים

הקדמה	ט
אגרת הרמב"ן	יג
אהל יעקב	
פתיחה	יז
פרק א בדרכי קניית הענוה ובמעלתה	כג
פרק ב בגנות הגאווה ובביאור פחיתותה	צז
פרק ג בדרכי מידת הענוה	קכז
פרק ד בדרכי העבודה	קמט
חתימת האגרת	קעד
אגרת נוסחה אחרת	קצא
זוהר פרשת תצוה בענין הכעס	קצה
אהל יעקב דרכי חיים	רא
ספרים נוספים מאת המחבר	רכד

אגרת הרמב"ן אהל יעקב

עיונים והתעוררות בדברי האגרת

הקדמה

האגרת אשר לפנינו אגרת מוסר היא, והוא אשר העמיד רבינו בפתח האגרת את הפסוק, "שמע בני מוסר אביך", ולא כמליצה בעלמא, אלא שכל האגרת היא אוצר של דברי מוסר ויראת שמים, עליהם סובבים דברי רבינו.

ויש להתבונן בדבר, שהן אמנם אילו בא רבינו לכתוב עוד ספר, והוא ספר מוסר, והיא תכלית אגרת זאת, ה' מקום לומר שכמו שכתב ספרים רבים בכל חלקי התורה, כתב גם אגרת זו בחלק המוסר. אולם ממה שכתב רבנו אגרת זו לבנו, בכואו להדריכו בדרך אשר תוליך לשלימות, עד השראת השכינה כאן בעולם הזה, ולעולם הבא הצפון לצדיקים, ובחר להעמיד דוקא את דרך המוסר, כדרך המוליכה לכך, נמצינו למדים שהעניינים המביאים את האדם לשלימות, הם ענייני היראה והמוסר, המדריכים ומוליכים את האדם בדרך העולה בית ה', ורק על ידם מגיע האדם לחיי עוה"ב.

ואמנם בודאי עיקר העסק של האדם כאן בעולם הזה, הוא העסק בתורה הקדושה, ועל כך נאמר (יהושע א ח) לא ימוש ספר התורה הזה מפ"ך והגית בו יומם ולילה, ואמרו חז"ל (סנהדרין צט ע"ב) שלא נברא אדם אלא לעמל תורה. וגם רבינו כתב להלן באגרת והוי זהיר לקרות בתורה תמיד, ותמיד היינו בכל עת. וראה לשונו באגרת נוסח ארם צובה [נדפסה בסוף], והוי זהיר לעסוק בתורה תמיד יומם ולילה וכו', והיא חייך ואורך ימים, ויתבאר עוד להלן [מ].

אולם תורה בלא יראָה אינה מתקיימת, שכאשר אין אדם מחזיק בידו מוסר ויראה, גם תורה אין בידו, דכתיב (תהלים קיא י) ראשית חכמה יראת ה', ואמר (אבות ג ט) רבי חנינא בן דוסא כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו חכמתו מתקיימת וכל שחכמתו

קודמת ליראת חטאו אין חכמתו מתקיימת. ועוד אמר רבי אלעזר בן עזרי' (אבות ג יז) אם אין יראה אין חכמה. ואמרו במדרש (שמו"ד ל יד) אתה מוצא אדם שונה מדרש הלכות ואגדות, ואם אין בו יראת חטא, אין בידו כלום. ועוד אמרו (יומא ע"ב ע"ב) מאי דכתיב (משלי יז טז) למה זה מחיר ביד כסיל לקנות חכמה ולב אין, אוי להם לתלמידים חכמים שעוסקים בתורה ואין בהם יראת שמים.

וראה מה שכתב הרמח"ל בהקדמות המסילות ישירים, שבלא עניני מוסר ועניני ירא'ה, כל עבודתו של האדם נמאסת ומתועבת, תורתו תפלתו ומצוותיו אין רצויים.

והנפש החיים הביא (שער ד פרק ד) מדרשי חז"ל הנ"ל וכתב, כי יראת ה' תחלה היא עיקר הקיום של חכמת התורה. וכמו שאמרו רז"ל (שבת ל"א ע"א) אמר ר"ל מאי דכתיב (ישעי' לג ו) והיה אמונת עתך כו' אמונת זה סדר זרעים כו', חשיב שם בזה הפסוק כל הש"ס, ומסיים ואפילו הכי יראת ה' היא אוצרו. דימה הכתוב את התורה לרב תבואות, והיראה לאוצר המחזיק בו המון תבואות ומשתמרים בתוכו. שיראת ה' היא האוצר לחכמת התורה הקדושה שעל ידה תתקיים אצל האדם. ואם לא הכין לו האדם תחלה אוצר היראה הרי רב תבואות התורה כמונח על פני השדה למרמס רגל השור והחמור ח"ו שאינה מתקיימת אצלו כלל.

והמשיך (שער ד פ"ה) ולפי ערך גודל אוצר היראה אשר הכין לו האדם. כן על זה הערך יוכל ליכנס ולהשתמר ולהתקיים בתוכו תבואות התורה כפי אשר יחזיק אוצרו וכו'. ואם לא הכין האדם אף אוצר קטן, שאין בו יראתו יתברך כלל ח"ו, גם הוא ית' לא ישפיע לו שום חכמה כלל. אחר שלא תתקיים אצלו. כי תורתו נמאסת ח"ו כמו שאמרו רבותינו ז"ל. ע"כ.

ומן הטעם הזה כתב הרמב"ן אגרת זו לבנו, הכוללת יסודות המוסר, בבחינת מועט המכיל את המרובה, כדי שיתקיימו בידו תורתו תפלתו וכל עבודתו. והוא שסיים האגרת, בענין תורה ותפלה, ששני אלה כאמור, אינם עומדים אלא על עבודת היראה הקודמת להם, ורק על ידה יש בהם עיקר מה ה' אלקינו דורש מעמנו. ועל כן יזכה בהם לעולם הבא, שקיים תכליתו בעולם, כאשר יש בידו תורה ותפלה מתוך יראת שמים.

פְּתַח הדברים הוא במידותיו של האדם, המידות הן בונות את האדם, את כל אישיותו, וממילא הוא הדבר המרכזי בהנהגתו של איש יהודי, ורק כך יכול ללמוד תורה כראוי, ורק כך תתקיים תורתו בידו באופן הרצוי והנכון, ורק כך תעלה תפלתו למרום, ותבקע רקיעים, והיא כונת רבינו באגרת זאת, הפותחת בתיקון המידות ויראת

שמים, ומסיימת בתורה תשובה ותפלה, שהיא העבודה כאן בעולם, שבהקדמת יראת שמים, היא העבודה הנרצית למעלה.

ובדאי שדברי הרמב"ן באגרתו הם עצמם חפצא של תורה, שכל דבריו מיוסדים על דברי חז"ל בתורה שבעל פה, ונמצא שכאשר לומדים את האגרת, מקיימים תורה ויראה יחדיו. וכאשר מתעמקים ומעיינים בכל מילה ומילה, בדקדוק דברי רבינו קדוש ה', הרי הוא תלמוד תורה בעיון, והיא היתה הכונה בעיונים אהל יעקב לדייק כל לשון ומילה של רבינו, מה היתה הו"א, מה המסקנה, ומהו החידוש העולה מן הדברים.

וכך היא הדרך הראוי' ללימוד מוסר בכלל, וכמו שנתבאר ביקר מפז על הקדמת **המסילת ישרים** [ו] שכמו בחלקים אחרים של התורה, אין אדם יכול להגיע לעומקא דשמעתתא ולהכרעה, אלא רק ע"י לימוד בעיון רב, כך הוא גם בלימוד המוסר, אין אפשרות לידע דרך היראה האמיתית בלא לימוד עיוני עמוק.

ועוד שבלימוד המוסר בדוקא יש חשיבות רבה ללימוד בעיון, שהרי צריך גם להרגש הנכון בדברים, ולחזיון ההרגש, ודאי לימוד בעיון מועיל יותר, כח ההתפעלות מסברא טובה בלימוד המוסרי בעיון גדולה יותר, מאשר בלימוד שטחי.

ועוד יש בעיון שורש להרבות היראה בלב המעיין, שכמו שהלומד בעיון היטב מתדבק בדברי התורה, כן יתדבק בו המידות הטובות העולות מן הדברים. וכך ראוי ללמוד כל דברי האגרת, והרצון הי' לפתוח פתח לזה בעיונים אהל יעקב.

וכדרכה של האגרת אשר נכתבה בקצרה, השתדלנו בכתובת העיונים, שהן אמנם ארוכים הם מן האגרת, אך עדיין בקצירת האומר הם עומדים, וקורא נעים אשר יוסיף בעומק העיון, ויחדש בפשט הכתוב, בודאי יזכה לעלות במעלות רמות.

העתיקו את האגרת בספרים הרבה, להורות אשר ראוי לכל איש מישראל שילמד בה, ולא נטעה לומר שאגרת זאת כתבה הרמב"ן לבנו, שהי' בעל מעלה גדול ואינה שייכת לכל, אלא ראוי' היא האגרת לכל אדם באשר הוא, שכל דבריה יסודות אשר מביאים את האדם, לתקן דרכיו כאן בעוה"ז, ולחיי עולם הבא. וכל אחד יקח מוסר מדברי האגרת כראוי לו לפי ערכו.

וראה מה שכתב בספר חרדים (פרק עב) שראה להביא את האגרת הזאת בספרו, להועיל ליראי ה' ולחושבי שמו ולשבי פשע ביעקב.

החיד"א בספרו **שם הגדולים** (מערכת גדולים ערך נ אות ז רבנו נחמן בנו של הרמב"ן) כתב, בספר תורת האדם של הרמב"ן, שם נדפסה הכתב שכתב הרמב"ן לבנו רב נחמן בסדר קדושה וענוה, והבטיחו שביום שיקרא אותה יענוהו מן השמים. **וחכמי המוסר הן מזהירים לקרותה כפעם בפעם, אולי יתעורר בראותו אמרי קדוש גדול המצוה לבן יאיר, ללמוד עצמו בענוה. ובדבריו הקדושים ניקב הלב לבית חללו. וישים אל לבו כי מלא כל הארץ כבודו, ועומד לפניו, ואיך יחשיב עצמו בשום דבר וענין, וקל וחומר בדור יתום הזה דלא שייך ענוה, רק להכיר קצת מיעוט ערכו ומעשיו. ורבותינו ז"ל הקדושים כללו הכל בתיבות קצרות, דע מה למעלה ממך וכו'. מאין באת וכו', וכזהנה רבות ואשרי אדם שומע, ושקט ושאנן. ע"כ.**

נמצינו למדים מעלת האגרת אשר לכל היא ראוי' ונחוצה, שיש לכל אחד מישראל לקרותה כפעם בפעם, כדי להתחזק במידות טובות, מעשים טובים ויראת ה', שבכך יקיים תכלית האדם בעולם הזה, ויזכה לעולם הבא.

אולם סיום דברי הרמב"ן, 'תקרא האגרת הזאת פעם אחת בשבוע', נראה שזה הי' ראוי לבנו, שהי' בעל מעלה גדול, ומלימוד פעם אחת בשבוע הי' די לו להתעלות בה עד מאד, אולם לנו קטני קטנים, יש להוסיף ולהרבות הקריאה והלימוד בה יותר ויותר, שרק כך יכנסו הדברים אל ליבנו כראוי, ויסיפו בכל פעם הרגש חדש.

וראה שגם הנפש החיים שיצא בספרו להאדיר לימוד התורה ועסק התורה בכלל, אעפ"כ כתב (שער ד פ"ו) שבכל עת שיכין האדם את עצמו ללמוד, ראוי לו להתישב קודם שיתחיל על כל פנים זמן מועט ביראת ה' טהורה וכו' עיי"ש. והאגרת שהיא מועט המכיל את המרובה, ראוי' היא להתבוננות הזאת, והוא שהזהירו חכמי המוסר לקרות האגרת כפעם בפעם, וירגיש כל אדם כפי מה שהוא, מספר הפעמים הנדרש ומועיל לו להתעלות בדרכה.

אגרת הרמב"ן

אגרת הענוה

‘שִׁמְעֵנִי מוֹסֵר אָבִיךָ וְאַל תִּטַּשׁ תּוֹרַת אֲמֹרֶךָ’ (משלי א, ח) [א].

תִּתְּנֶהָג תַּמִּיד לְדַבֵּר כָּל דְּבָרֶיךָ בְּנֶחֱת [ב], לְכָל אָדָם [ג] וּבְכָל עֵת [ד]. וּבָזֶה תִּנְצֹל מִן הַפֶּעַס [ה], שֶׁהִיא מִדָּה רָעָה לְהַחֲטִיא בְּנֵי אָדָם [ו]. וְכֵן אָמְרוּ רַבּוֹתֵינוּ וְזֵרוּנָם לְבִרְכָּה (נדרים כב ע"א) כָּל הַפּוֹעֵס כָּל מִינֵי גִיהֶנֶם שׁוֹלְטִין בּוֹ [ז], שֶׁנֶּאֱמַר (קהלת יא י') 'וְהִסֵּר פֶּעַס מִלִּבָּהּ, וְהִעֲבִיר רָעָה מִבִּשְׂרָרָה'. וְאִין רָעָה אֵלָּא גִיהֶנֶם, שֶׁנֶּאֱמַר (משלי טז ד) 'וְגַם רָשָׁע לְיוֹם רָעָה' [ח].

וּכְאֲשֶׁר תִּנְצֹל מִן הַפֶּעַס תַּעֲלֶה עַל לִבָּהּ מִדַּת הָעֲנוּה [ט], שֶׁהִיא מִדָּה טוֹבָה מִכָּל הַמִּדּוֹת טוֹבוֹת, שֶׁנֶּאֱמַר (משלי כב ד) עֵקֶב עֲנוּה יִרְאֶת ה' [י].

וּבַעֲבוּר הָעֲנוּה תַּעֲלֶה עַל לִבָּהּ מִדַּת הִירְאָה [יא], כִּי תִתֵּן אֶל לִבָּהּ תַּמִּיד מֵאִין בָּאתָ, וּלְאֵן אַתָּה הוֹלֵךְ, וְשֶׁאַתָּה רִמָּה וְתוֹלַעַה בְּחִיָּיָה, וְאֵף כִּי בְּמוֹתָךְ [יב]. וּלְפָנֶי מִי אַתָּה עֹתִיד לִתֵּן דִּין וְחֲשִׁבוֹן, לְפָנֵי מֶלֶךְ הַכְּבוֹד, שֶׁנֶּאֱמַר (מלכים א' ח כז) 'הִנֵּה הַשָּׁמַיִם וְשָׁמַי הַשָּׁמַיִם לֹא יִכְלָלוּךָ', 'אֵף כִּי לְבוֹת בְּנֵי אָדָם' (משלי טו יא) [יג]. וְנֶאֱמַר (ירמיהו כג כד) הֲלֹא אֵת הַשָּׁמַיִם וְאֵת הָאָרֶץ אֲנִי מְלֵא נָאִם ה' [יד].

וּבְאִשֶּׁר תַּחֲשִׁיב אֶת כָּל אֱלֹה תִירָא מִבּוֹרָאָה וְתִשְׁמַר מִן הַחֲטָא
[טו]. וּבַמִּדּוֹת הָאֵלֶּה תִּהְיֶה שְׂמִיחַ בְּחֻלְקָהּ [טז].

וּבְאִשֶּׁר תִּתְּנֶהָ בְּמִדַּת הָעֲנוּה לַהֲתַבּוֹשֵׁשׁ (מִכָּל אָדָם), וְלַהֲתַפְחֹד
מִמֶּנּוּ [יז], וּמִן הַחֲטָא [יח], אִזּוּ תִשְׁרָה עָלֶיהָ רוּחַ הַשְּׂכִינָה וְזִיו
בְּבוֹדָהּ, וְחַיֵּי עוֹלָם הֵבֵא [יט].

וְעַתָּה בְּנֵי דַע וְרָאָה, כִּי הַמִּתְגָּאָה בְּלִבּוֹ עַל הַפְּרִיזוֹת מוֹרֵד הוּא
בְּמַלְכוּת שְׂמִימִים [כ], כִּי מִתְפָּאֵר הוּא בְּלִבוֹשׁ מַלְכוּת שְׂמִימִים,
שֶׁנֶּאֱמַר (תהילים צג א) ה' מֶלֶךְ גָּאוֹת לִבֵּשׁ וְגו' [כא].

וּבַמָּה יִתְגָּאָה לֵב הָאָדָם [כב], אִם בַּעֲשֹׂר, ה' מוֹדִישׁ וּמַעֲשִׂיר
(שמואל א' ב ז) [כג].

וְאִם בְּכַבּוֹד, הֲלֹא לְאֱלֹקִים הוּא שֶׁנֶּאֱמַר (דחי"א כט יב) 'וְהַעֲשִׂיר
וְהַכְּבוֹד מִלְּפָנֶיהָ', וְאִיךָ מִתְפָּאֵר בְּכַבּוֹד קוֹנֵנוּ [כד].

וְאִם מִתְפָּאֵר בְּחֻכְמָה 'מִסִּיר שְׂפָה לְנֶאֱמָנִים וְטַעַם זְקֵנִים יִקַּח'
(איוב יב כ) [כה].

נִמְצָא הַכָּל שְׂוֵה לִפְנֵי הַמָּקוֹם [כו], כִּי בְּאִפּוֹ מִשְׁפִּיל גָּאִים [כז],
וּבִרְצוֹנוֹ מִגְבִּיהַ שְׂפָלִים [כח], לָכֵן הַשִּׁפּוֹל עֲצָמָהּ וַיִּנְשְׂאָהּ הַמָּקוֹם
[כט].

על פן אפרש לך איך תתנהג במדת הענוה ללכת בה תמיד
 [כ]. כל דבריה יהיו בנחת, [לא] וראשך כפוף ועיניך נביטו למטה
 לארץ ולפה למעלה [לב], ואל תביט בפני אדם בדברה עמו [לג].
 וכל אדם יהיה גדול ממך בעיניך [לד]. אם חכם או עשיר הוא,
 עליך לכבדו [לה]. ואם רשע הוא, ואתה עשיר או חכם ממנו,
 חשב בלבה כי אתה חב ממנו והוא זפאי ממך, שאם הוא
 חוטא, הוא שוגג, ואתה מזיד [לו].

בכל דבריה ומעשיה ומחשבותיה, ובכל עת, חשוב בלבה פאלו
 אתה עומד לפני הקדוש ברוך הוא ושכינתו עליה, כי פבודו
 מלא עולם. ודבריה יהיו באימה וביראה פעבד לפני רבו [לז].
 ותתביש מפל אדם [לח]. ואם יקרא איש אל תענהו בקול רם,
 רק בנחת פעומד לפני רבו [לט].

והיו זהיר לקרות בתורה תמיד, אשר תוכל לקימה [מ]. וכאשר
 תקום מן הספר תחפש באשר למדת, אם יש בו דבר אשר
 תוכל לקימו [מא]. ותפשפש במעשיה בפקר ובערב, ובזה יהיו
 פל ימיה בתשובה [מב].

והסר פל דברי העולם מלפה בעת התפלה, והמן לפה לפני
 המקום ברוך הוא. וטהר רעיוניך [מג], וחשב הדבור קדם
 שתוציאנו מפה [מד]. וכן תעשה פל ימי חיי הבלה בכל דבר
 ודבר, ולא תחטא [מה]. ובזה יהיו דבריה ומעשיה ומחשבותיה

יְשָׁרִים [מז] וְתַפְלִתָּהּ תִּהְיֶה זָכָה וּבָרָה וְנִקְיָה, וּמְקֻיָּנָה וּמְקַבֶּלֶת
לִפְנֵי הַמָּקוֹם בְּרוּךְ הוּא, שֶׁנֶּאֱמַר (תהלים יז) 'תָּכִין לִבָּם תִּקְשִׁיב
אָזְנָה' [מז].

תִּקְרָא הָאֲגֵרֶת הַזֹּאת פַּעַם אַחַת בְּשָׁבוּעַ וְלֹא תִפְחֹת [מח], לְקִיּוּמָהּ
וְלִלְכֻתָּהּ כִּי תִמִּיד אַחֵר ה' יִתְבָּרַךְ [מט], לְמַעַן תַּצְלִיחַ בְּכָל דִּרְכֶיהָ,
וְתִזְכֶּה לְעוֹלָם הַבָּא הַצָּפוֹן לַצַּדִּיקִים [נ].
וּבְכָל יוֹם שֶׁתִּקְרָאנָה יַעֲנוּהָ מִן הַשָּׁמַיִם בְּאִשֵּׁר יַעֲלֶה עַל לִבָּהּ
לְשָׂאֵל, עַד עוֹלָם. אָמֵן סָלָה [נא].

אהל יעקב

פתיחה

המידה העיקרית עלי' עומדת האגרת, היא מידת הענוה, עד שנקראת בפי החכמים **אגרת הענוה**, שהאגרת מכוונת את האדם בקצרה לדרך נעלית זאת. ונמצינו למדים בדברי רבנו שהחלק העיקרי במוסר, וממילא המידה העיקרית הבונה את האדם היא מידת הענוה, וצ"ב מדוע, הא איכא מידות רבות וכמבואר בחז"ל ובכל ספרי מוסר, ומדוע סבר הרמב"ן שהענוה היא מידה עיקרית יותר מן הכל.

מצינו בגמ' ע"ז (כ ע"ב) דאמר ר' יהושע בן לוי ענוה גדולה מכולן, שמבואר שהיא מידה עליונה יותר מכל המדות, שהיא מדריגה גבוהה בעבודת ה', וכך כתב רבנו בתוך האגרת, 'שהיא מדה טובה מכל המדות טובות'. [ונראה בעז"ה להלן] כיצד לפרש דרכו כדעת ר' יהושע בן לוי, ויש לבאר טעם הדברים.

עוד צ"ב במה שמעמיד רבינו פתח הדברים על מידה זו, שלכא' נראה שרצונו לומר שכך היא תחילת עבודתו של אדם. וכן מצינו **באורחות צדיקים** שפתח ספרו בשער הגאווה ושער הענוה, רואים אנו שגם הוא סבר שהיא תחילת עבודתו של אדם. ולכא' כד נקטינן שהיא מדה טובה מכל המדות, והיא גדולה מכולן, כמו שאמרו בגמ' ע"ז, נמצא שהיא סוף העבודה, וא"כ קשה כיצד פותחים בה.

ואמנם מדברי רבנו אין הוכחה שהיא תחילת העבודה, ויש שיאמרו שכתב האגרת על שלימות העבודה, שלא הזכיר אלא ענוה ויראה, ולמעלה בסולם, בשלב גבוה, שם היא פתיחה טובה, אך באורחות צדיקים שפירש כל דרכי עבודת המוסר מבואר להדיא שהיא תחילת העבודה בכלל, וצ"ב.

ונקדים, מן העיון בדברי האיגרת למדנו, **שיסוד ענוה הוא אמונה, ושרש גאווה הוא כפירה ועבודה זרה**, כמו שאמרו (סוטה ד ע"ב) כל אדם שיש בו גסות הרוח כאילו עובד עבודה זרה. וביאור הדבר הוא שהרי המתגאה מחזיק עצמו נעלה שיש לו מעלות

משלו, והוא אומר כוחי ועוצם ידי עשה לי את החיל הזה (דברים ח יז), והיא כפירה שיש בה מענין עבודה זרה, שאומר שיש כביכול כח אחר בבריאה, חוץ מכוחו של הקב"ה, ולא עוד אלא שכח זה הוא האדם עצמו.

וכאשר זכה שכל האדם לראות אמינות מציאותו ית', ויאמין אמונה שלימה בבורא עולם, שהוא עשה, עושה ויעשה לכל המעשים. כי ה' הוא האלקים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד (דברים ד לט), באותו זמן זוכה למידת הענוה. שמכיר האדם שאין לו כלום משלו, אלא הכל משל הקב"ה, עד שגם מעלות שבאדם עצמו, אינן מעצמו של האדם, אלא הם מתנות מאת הקב"ה, ומבין שאין לו במה להתגאות, ומתעטר במידת הענוה.

ומתחדדים הדברים במה שאמרו חז"ל (חולין פט ע"א) אמר רבא ואיתימא ר' יוחנן גדול מה שנאמר במשה ואהרן, יותר ממה שנאמר באברהם. דאילו באברהם כתיב (בראשית יח כז) ואנכי עפר ואפר, ואילו במשה ואהרן כתיב (שמות טז ח) ונחנו מה. **וטעם הדבר** כי 'עפר ואפר' מתראה עדיין מציאות דבר, אבל משה רבנו ואהרן ע"ה אמרו 'ונחנו מה', כאלו אין שום מציאות בעולם כלל לגמרי. והוא מדברי **הכתב והקבלה** (שמות לג).

עוד איתא (חולין שם) אמר להם הקדוש ברוך הוא לישראל חושקני בכם, שאפילו בשעה שאני משפיע לכם גדולה אתם מומעטין עצמכם לפני. נתתי גדולה לאברהם, אמר לפני ואנכי עפר ואפר. למשה ואהרן, אמר ונחנו מה. לדוד, אמר ואנכי תולעת ולא איש (תהלים כב ז).

ואמרו שהם שלשה מדרגות, דוד שאמר ואנכי תולעת, שעכ"פ הוא בעל חי שיש בו חיות. למעלה מזה אברהם שאמר, ואנכי עפר ואפר, שהוא דומם פחות ערך. ולמעלה מכולם, משה ואהרן שאמרו ונחנו מה, שאינם כלום.

וכתב החיי אדם (הקדמה כוללת) שראוי לכל אדם להיות עניו ושפל ברך ומחשיב עצמו לכלום, כמשה רבנו ע"ה שאמר (שמות טז ח) ונחנו מה. ואברהם אבינו ע"ה שלא היה מכיר גדולת הבורא כמשה, היה מחשיב עצמו ואמר (בראשית יח כז) ואנכי עפר ואפר. ודוד המלך ע"ה שלא הבין כל כך, מחשיב עצמו (תהלים כב ז) ואנכי תולעת כו', כי כל הגדול מחברו הוא מכיר פחיתותו יותר ויותר. ע"כ.

בודאי צריך זהירות יתירה כאשר מדברים על גדולי עולם, אבותינו הקדושים שאין לנו בהם אפי' מעט השגה, אך מה שנוגע לנו נלמד מדברי חז"ל, בדרך אשר הורו לנו, שגם אחר האמונה הפשוטה בבורא עולם, עדיין צריכה האמונה בירור אחר בירור,

עד שרק משה רבינו שהי' מכיר גדולת הקב"ה ביותר והי' המאמין הגדול ביותר, הכיר באפסות האדם ובאפסותו האישית, ולכך זכה למידת הענוה השלימה, שראה בעצמו שאינו כלום.

אמונה וענוה משלימים האחד את השני, וכמו שאמונה מביאה לענוה, בודאי ענוה מביאה לאמונה, שכלל שירגיל האדם את עצמו במידת הענוה, מביא את עצמו להאמין יותר. שכמו שהכפירה היא שורש גאווה, הגאווה היא שורש כפירה, הגאותן אינו יכול ואינו רוצה להכיר שיש כח מעליו השולט עליו, ושיש לו להכנע לפניו, ועל כן רק כאשר עוקר האדם את הגאווה מליבו, ומגיע לענוה, יכול הוא לבא לאמונה.

סוף דבר האמונה והענוה משמשים יחד בעבודתו של אדם. מאמין בבורא עולם ונכנע לפניו, מסיר מליבו את הגאווה ונכנע לפני בורא עולם ומאמין בו יותר, וכן הלאה, שכך הוא עולה בסולם היראה.

בוה נבא להבין, שנוסף על כך ששלימות אדם עומדת על מידת הענוה, שהיא מדה טובה מכל המדות טובות, היא גם מעיקר עבודתו, שהרי עיקר עבודתו של אדם על אמונה היא עומדת, וכך אמרו במכות (כג ע"ב) דרש רבי שמלאי שש מאות ושלש עשרה מצות נאמרו לו למושה וכו', בא דוד והעמידן וכו' בא חבקוק והעמידן על אחת, שנאמר **וצדיק באמונתו יחי**. מתבאר שכל התורה עומדת על אמונה, שהיא עיקר הכל. ולפי מה שנתבאר, כל זמן שאדם לא משתלם במידת ענוה, חסר לו בעיקר האמונה, שאינו מכיר שהכל מאת ה' וכו"ל.

ולכן בנין האדם כולו, עומד על מידת הענוה, המשלימה את האמונה, ומשו"ה מידת הענוה היא גם תחילת עבודתו של האדם, שעל האמונה עומדת כל עבודת ה', וככל שמתעלה יותר בענוה, משתלם יותר באמונה, ורק כך הוא נותן לעצמו מדרגות להתקדם במעלות התורה והמידות. ונראה שמן הטעם הזה העמיד רבינו את אגרת המידות שלו על הענוה, שלא רק שהשלימות בעבודת ה' עומדת עליו, אלא שהיא גם יסוד העבודה, והוא הביאור בדברי **האורחות צדיקים** שפתח ספרו בשער הגאווה והענוה, שבכך יש גם להתחיל.

וראה שממש כדברים אלה כתב האורחות צדיקים שם, הגאווה היא המטבע אשר פסל המלך הגדול ברוך הוא והזהירנו בתורתו, כמו שנאמר (דברים ח יא) השמר לך פן תשכח את ה' אלקיך וכו', כי הגאווה ישכח יוצרו, כדכתיב (שם שם יג-יז) ובקרך וצאנך ירביון

וכסף וזהב ירבה לך ורם לבבך ושכחת את ה' אלקיך, ואמרת בלבבך כחי ועצם ידי עשה לי את החיל הזה וכו', ע"כ. הגאה תולה כל שיש לו בעצמו, ואינו מאמין שהכל מאת ה'. ואמונה ברורה בבורא ית', שהכל שלו ומכוחו, מביאה את האדם למידת הענוה בפניו ית', וממילא בפני הכל, כמו שיתבאר בדברי האגרת בס"ד.

והרמח"ל שכתב את ספרו **מסילת ישרים** ע"פ המדרגות אשר טבע ר' פנחס בן יאיר, סידר מידה זאת בסוף, וטעמו מפני שזאת המידה היא המשלימה את האדם, שבשלימות ענינה באין לידי יראה, וכמו שנתבאר שהיא תחילת הכל, היא גם נעלית מעל הכל, שעל אמונה וממילא ענוה עומדת עבודת האדם כאן בעוה"ז, וכמו שאינו יכול לפתוח בעבודה, בלא אמונה וענוה, כך אינו יכול לבא למעלת השלימות, אלא באמונה וענוה.

וכמו שנזכר, שכלל שמשתלם אדם באמונה, מגיע לידי ענוה גדולה יותר, וממילא לאמונה גדולה יותר, וכך הוא מגיע למדרגות גבוהות בעבודת ה', שכלל שהכרתו בבורא ית' גדולה יותר וענותו גדולה יותר, גם עבודתו תהי' גדולה יותר.

ועל כן סידר המס"י מידה זו בסוף ספרו, מטעם זה ששלימות האדם עומדת על אמונה שלימה, שעל ידה שייך יראה שלימה, ממילא צריך לענוה, שיכיר רוממות הבורא ליראה ממנו, אך נראה שגם הוא אינו חולק שהיא גם תחילת הכל, מהטעם הנזכר שבלא אמונה וממילא גם ענוה, אין התחלה לעבודת ה', אלא שטעם שהעמידה לבסוף, הוא משום שבשלימות העבודה באין לאמונה וענוה שלימה, וליראה טהורה.

וכעיקר זה הלך רבינו, ועוד נקט כדעת ריב"ל ענוה גדולה מכולן, שהיא שלימות האדם, ושלא בדברי רפב"י שאמר חסידות גדולה מכולן, ויתבאר להלן [י] גדר הפלוגתא שבין רפב"י לריב"ל, ובס"ד נבין היטב עיקר שיטת הרמב"ן.

עוד איתא בדברי האגרת נוסח ארם צובה [נדפסה בסוף], **משה רבינו עליו השלום לא נשתבח אלא במדה זו שנאמר (במדבר יב ג) והאיש משה עניו מאד**, ובה זכה שנתנה תורה על ידו, ונקרא רבן של כל הנביאים. ע"כ.

הרי לנו שמידת הענוה היא מידה עיקרית גם לקנות תורה, שכך הוה במקבל התורה, שזכה לקבלה ולמסרה לישראל, הוא משה רבינו, ונמצא שכך הוא בכל לומדי התורה, שאין תורתם עומדת אלא כאשר יקנו ענוה, ותורתם תשתבח ותעלה ככל שישתלמו

יותר במידת הענוה, וכך הוה בכל תלמיד קטן וגדול שלומד התורה בכל הדורות, וגם בזמן הזה, שרק העניו שבהם זוכה לשלימות של תורה, ויתבאר עוד להלן [ט].

אמנם כבר כתב החיד"א, הבאנו דבריו לעיל, שהשתא לא שייך ענוה, ולא ישלה הקורא את עצמו שאוחז בזה, וכל קריאת האגרת מועילה להכיר קצת מיעוט ערכינו ומעשינו, ויועיל לתלמוד תורה בזו הדרך.

כל דברי האגרת עומדים לפנינו כבנין מסודר אשר בנה רבינו בעבודת היראה והמדות, ויש בו ארבעה פרקים:

פרק ראשון בדרכי קניית הענוה ובמעלתה. בגנות הכעס, בדרכי מידת היראה, ובביאור המעלות אשר קונה העניו.

פרק שני בגנות הגאווה ובביאור פחיתותה, ובביאור אמונה.

פרק שלישי בדרכי מידת הענוה, ההנהגה הדרושה במעשה בדיבור ובמחשבה.

פרק רביעי בדרכי העבודה, תורה, תשובה, תפלה.

פרק ראשון

בְּדַרְכֵי קִנְיַת הָעֵנָה וּבְמַעֲלָתָהּ

'שִׁמְעֵ בְּנֵי מוֹסֵר אָבִיךָ וְאַל תִּטְּשׁ תּוֹרַת אֲמֶךָ' (משלי א ח).

[א] פתח רבנו במקרא זה את אגרת המוסר, להורות לנו לילך בדרכי היראה אחר אב ואם, היינו בדרך המסורה מדור דור, ולא לסלול דרכים חדשות. שיש בדבריו חידוש פשוט, שגם במוסר יש דרך מסורה, ואין לילך בדרכים חדשות אשר מוליך אליהם היצר הרע. שכן היא דרך היצר להטעות את האדם ולומר, בשאר חלקי התורה, בדרכי הלימוד בפסקי ההלכה ועוד, כמובן שיש לילך בדרך המסורה, ולא לשנות, משא"כ במוסר ועניני היראה מותר וצריך לילך בדרכים חדשות, שכביכול הם יותר טובות, מפני שדרכי המוסר משתנים לפי הדור ולפי האנשים.

וכבר יצאה שמועה שאינה טובה, שלכל אדם תתכן דרך אחרת במוסר ויראת שמים, שכל אחד בוחר לו את הדרך המתאימה עבורו, והוא לעצמו מחליט ומכריע בזה, שהרי אף אחד אחר אינו מכיר אותו כל כך טוב, כמו שהוא מכיר את עצמו, והוא צריך לראות מה הוא מסוגל וראוי, מה אינו קשה מדי עבורו שלא ישבר ח"ו, וכן הלאה עוד טענות מטענות שונות, עד שיבא ח"ו לומר דאין הדבר נתון להכרעה של חז"ל, ויבחר לעצמו את הדרך הנראית לו, גם אם יהיו אלו דרכים אשר אינן מתאימות לדרכי התורה. וכל זה מדרכי היצר, הבא להטות את האדם מדרך הטוב, ומשום כך נאמר שאין כן הדבר, אלא גם במוסר צריכים מסורת, כפי שקיבל מאביו ואמו, היינו מן הדורות הקודמים.

ואדרבה חשובה מסורת במוסר הרבה יותר מבענינים אחרים, שהאדם אשר לא ילך בדרך המסורה, יכול להגיע בכל האישיות שלו, לאדם אשר אינו כלל כלי מתאים לתורה, עד שגם בשאר חלקי התורה יִשְׁנֶה כאוות נפשו, כפי דעתו הטועה, במחשבה שזו הדרך ואין בלתי. וכבר ראינו אנשים אשר יצאו לגמרי מדרכה של תורה, כאשר בתחילה רק פתחו דרך חדשה ביראת שמים, ולבסוף פרשו לגמרי ויצאו מדרכי תורה ויראתה.